

ERDÉLY

MÓRICZ ZSIGMOND REGÉNYTRILÓGIÁJA

A TÖRTÉNELMI TÁRGY egyidős az irodalommal. Az ember féli és tiszteli az őseit s ha lehet, kihasználja őket, akik már a túlsó parton, a halál és az emlékezés megnövelő messzeségében tűnnek fel, emberfeletti nagyságban, szépségben és hatalomban. De a múlt, a „voltak mindig csak keret és háttér; eszköz, mellyel a jelen gazdagítja, egészítgeti magát, vagy közeg, melyben az időtlen érvényű humánus egy-egy színjátéka lepereg. Az Atreidák és a Labdakidák ragyogásának és gyötrelmeinek felidézői nem a történelmet keresték, hanem az örök jelent, a sors roppant lépteit s az emberszív újra és újra feltátongó örvényeit. Shakespeare történelmi színjátékait a múlt század öltöztette először „korhú“ jelmezekbe.

Valóban, a történelem csak ekkor lett az irodalom céljává. Ez a század teremtette meg a történelmi regényt, ennek delelője körül érte el a műfaj is virágkorát. Kialakulásában művészi és politikai érdek, egyéni teljesítmény és divat, elmélyedő küzdelem és fölényes rutin egyaránt szerepet játszanak s nincs a századnak oly törekvése, amelyik ki ne nyújtaná érte a kezét. A romantika fedezi fel, mint a színes kaland hazáját, a nemzeti dicsőség tárházát vagy a fájvirág, álmodozó lelkek menedékét. A historizmus, a század egyik legnagyobb szellemi hatalmassága, adja meg világszemléleti háttérét s a történeti forráskiadás szállítja mérhetetlen anyagát. Legtisztább formáit s eszközeit úgy látszik, mintha a költői realizmus találta volna meg, de sem a századvég nagyjai, sem a modernség különködő egyéniségei nem férnek meg sokáig e szilárd, de szűkös világban. A történelmi regény ma is vajúdik s műfaji problémája tán sohasem fog megoldódni.

Sokan magát a regényt is korcs műfajnak: élet és forma anarhikus összezavarodásának nevezik; a regény e válfajában pedig a költészet és történetírás kibékíthetetlen testvérharcából a törések és szakadások még több új lehetősége származik. A kolportázsirodalomban a kicsi történelmi mag csak kiindulópont a ragyogó „előidők“ jelmezei, a „Haupt und Staatsaktiók“ hatásos fény-árnyék játéka felé; a professzorregény csupán a történelmi adathalmaz keretével használ fel valami sovány mesét. A műfaj nagy mintaképeiben mélyebb küzdelem nyomai látszanak, de a nagy alkotók győzelme is legtöbbször csak abban áll, hogy egyetlen művészi szándék igájába kényszerítik a két ellenfelet. Hiszen ezek is változandók. Mi a költészet: ábrázolás,

vagy élmények kifejezése? Mi a történelem lényege: a hős vagy a korszellem? Melyik a megfelelőbb út: az álom, az érvelés vagy a lélek és sors szálainak felbontása? Mi ad súlyt a műnek, a korkép, a nemzeti jelleg vagy az általános emberi jelentőség? A feszültségek újra és újra kiéleződnek s erőjátékukban a műfaj sokszor végletesen ellentétes formákat ölt.

A magyar történelmi ihlet irodalmunknak bizonyosan egyik legfontosabb táplálója. Szépprózai elbeszélésünk fejlődésében, ebben a lényegében XIX. századi folyamatban, egyenesen döntő szerepet játszik a történelmi tárgy. A magyar regény Dugonicsnál történelmi köntösben jelentkezik s Jósika karján így lép be Európába. Legnagyobb prózairóink kivétel nélkül megkísérlik a műfaj rejtélyét megoldani s e megújuló vállalkozásokból irodalmunk nem egy remeke származik. Az utak, szándékok, eredmények rendkívül különbözőek, mégis, ha a tömegtermelés alaktalan özönét figyelmen kívül hagyjuk, a hagyomány négy legfontosabb útja világosan kivehető.

Az első, a romantikus költőisége, a legváltozatosabb. Jósika még Scott aprólékos részletrajzával s kora moralizáló hajlamaival kalauzol a múlt tájain; Jókai már Hugo és Dumas roppant díszletei közt gyűjtja ki az érzelmesség, a honszerelem, a kaland és mese bengáli fényeit, Gárdonyi elmenekül e káprázatos és nyomasztóan nagyszerű Tündérországból az idill, az alázatos lélek bensősége s realisabb világa felé; Herczeg ápolit parkba vezet, melyben az intim részletek bája s a nagy vonalak páthosza, a múlt varázsa s a jelen gondja és kényelme egy fölényes egyéniség biztos ízlése szerint rendeződik el. A másik, a veszélyesebb út, a történelmi irányregényé, csak egyszer, Eötvös nagyszerű Mohács előtti körképében, ért fel a nagy irodalom magasára. A harmadik is mintha csupán Kemény magánya felé vezetne, ebbe a sötét világba, melyben a sors fonja sűrű hálót s a gyöttrődő lélek szétmorzsolódik a történelem léptei alatt. S végül a negyedik úton az irodalom művesei állítják ki finoman ötvözött műveiket: Laczkó a „Német maszlag“ archaisztikus stíliumát, Kosztolányi a „Véres költő“ egészen modern lélekrajzát.

Mindezek az utak elmerülnek azonban abban a parttalanul áradó természetben, amely az utóbbi években előntötte irodalmunkat s amelynek zavaros vizeiből alig emelkedik ki egy-egy figyelemreméltó mű: Gulácsy, az özönvíz megindítója, egyre bőbeszédűbb könyveiben Gárdonyival keresztezi Jókait, Kós nyersen ácsolt „Országépítő“-jében s Tormay finomrajzú „ősi küldött“-jében régies freskóstílus és mai problémalátás vegyül; Makkai „Sárga vihar“-ja Kemény érdekesebb s nehezkesebb eszközeit igyekszik Jókaias mesefüzéssel hozzáférhetőbbé tenni s a regényes életrajz is egyre nagyobb igényekkel jelentkezik. Ebből a nagy zajlásból emelkedett ki most egyszerre, közel tizenöt év korallmunkája után, Móricz trilógiája: az „Erdély“.

MÓRICZ ZSIGMOND ÚGY SZEREPÉL köztudatunkban, mint a magyar naturalizmus talán egyetlen időtálló értéke. Munkái csaknem kizárólag századunk magyar vidékének, parasztjainak, kispolgárainak és urainak életét mutatják be egy szenvedélyesen lázadó,

korlátlan indulatú és élesszemű megfigyelő lencséin keresztül. Hogyan magyarázható hát, hogy ez a jelenből látszólag kilépni sem tudó író történelmi regényben alkotta meg élete főművét? A kutató és alkotó-szenvedély útjai, melyek az író ide vezették, műve alkatát is meghatározzák. Móriczot alkotó erőinek három jelentős összetevője mentette ki a naturalizmus reménytelen vállalkozásából: áradóan gazdag nyelve, ösztönös, elméletektől alig befolyásolt megfigyelőszenvédélye s letörhetetlen vágya a monumentalitás után. Ez a három erő már a fiatal Móriczot a történelem felé tereli: a „Fortunátus Imré.-ben már ott vannak az „Erdély“ csirái. Móricz stílusa nem tudatos nyelv-művelés, tervszerű hódítás és beolvasztás eredménye, mint Babitsé vagy Kosztolányié: örvény ez a nyelv, melyben egyéni nyelvteremtés és ellesett beszéd, magas, művészi stílus és ízes, zamatos népi nyelv elemei, a város és falu szavai, a régiség korhadó, televény avarja s a modernség burjánzó növényzete, a klasszikus hagyomány törme-lékei s a stílromantika divatos figurái kavarnak. A veszélyes zűr-zavart pedig nem valami fölényes műveltség és rendező öntudat, hanem egy olyan nyers és rendkívüli „östehetség“ sodorja magával, amely szinte azonos még a természettel s úgy alkot, mint az: dús és tervszerűtlen erő kifejtéssel. Ez az ösztönös nyelvesség talál gazdag táplálékot a XVI—XVII. századnak, nyelvünk ez első virágkorának kimeríthetetlen s alig felhasznált tényészetében.

E csillapíthatatlan nyelvességgel és áradó nyelv-patakvázzal közös talajból táplálkozik az a szinte ragadozóifisseségű és erejű megfigyelő- és ábrázolószenvédély, amellyel ez a szándéktalanul naturalista író meglesi, elkapja és a maga vérével, egyéni látásának, indulatainak és életérzésének erőivel átítatja a világ nyüzsgő alakjait. Ez a szenvédély hatja Móriczot mindig távolabbi kalandozásokra a faluból a kisvároson át Budapest emberrengetegébe, a jelen látványától a történelem tágasabb világa felé, ahol mintha még szabadabban vadászna az emberfenevad; ösztönei, életerői korlátlanabban futják pályájukat s harci kiáltásait, jajgatását s hahotáját századok visszhangja növeli nagyra. A múlt mindig felnagyítja a valóságot s a monumentalitásnak ez a lehetősége a harmadik csalétek, amelyik Móriczot a történelem felé csábítja.

A naturalista írói alkat rokonabb a romantikussal, mint a realista. Móricz egész életművében is ott lázít és lobog a romantika bujdosó tüze s legnagyobb műveit ilyenféle vulkanikus kitörések lökik fel a napos felszínre. De ez a romantikus képzelet nem a felületet színezi s a környezetet gazdagítja, hanem a hús-vér embert fokozza fel, nem a lélek roppant árnyait ingatja, hanem a birkózó izmok gyűrűzésében gyönyörködik, nem a vágy s az álom színes lepleit bontogatja, hanem az indulatok véres és tajtékos dulakodását idézi fel. Már Túri Dani, ez a vad és barbár paraszthím, is kinő a valóságból s fantasztikus jelképpé fokozódik. De mintája még túl közel van a szemlélőhöz s a lencse, mely megnöveli, el is torzítja. A nagyság távolságot kíván s Móricz, ez a földrenéző megfigyelő, nem a szellemi, hanem a földi valóság síkjában keresi meg ezt a messzeséget. A történelemben merül s eljut Erdélyhez.

Nem ő fedezte fel irodalmunk részére. Jósika óta, aki magyar Skóciává szerette volna átszínezni e tájat, Keményen, Jókain át napjaink reprezentatív műveiig Erdély a magyar történeti regény főszíntere. Tévedés volna ezt csak az erdélyi emlékiratok, levelek, művelődéstörténeti emlékek gazdagságával magyarázni. A vadregényes, történelmi maradványokban gazdag vidékek s az erdélyi városi élet szinterei sem voltak az írók legfontosabb csalogatói. Erdélyi tárgyú történelmi szépirodalmunknak sajátos szint éppen az ad, hogy a táj lelke és jellegének változásai csaknem mindig romantikusan felfokozott rejtelmességgel rémlenek fel vagy a homályosabb háttérbe süllyednek. Szemünk előtt rendkívüli egyéniségek ágálnak és megdöbbsentő sorsok bonyolódnak. Okait felsorolni messze vezetne, bizonyos azonban, hogy Erdély történelméből ismerjük a legszínesebb magyar alakokat s éppen a XVI—XVII. századból. Abból az Erdélyből, amely keleti s nyugati erők harcában már nem a fölényes kiegyensúlyozó, hanem csupán a mérleg nyelve, amelynek zaklatott világában zsúfoltan torlódnak egybe a hanyatló renaissance, a lobogó vallási harcok s a bontakozó barokk életformái, amelynek állandóan kockán forgó egysége éles hitbeli, népi, társadalmi s politikai ellentétekkel van aláaknázva, amelyiknek jeges levegőjében az egyes ember valóban meztelenül áll Isten és világ előtt s az időnként leplezetlenül nyilvánuló „bellum omnium“-ban mindenki csak annyit ér, amennyit magának anyagi vagy szellemi javakban kiharcolhatott. S e sorsok mélyén a magyarság létének alapkérdései parázslanak állandó izzással. Erdély valóban nemcsak a — különben is vitatható — „magyar függetlenség“ eszméjét hordozta sötét századokon át, hanem a magyar humanitásnak, éthosznak, világérzésnek legmélyebb s máig fel nem oldott feszültségeit is. Erdély sohasem jelentette egyedül a teljes magyarságot, de ma ismét rendkívüli nőtt jelentősége. Az író, aki feléje indul, lépten-nyomon olyan ösvényekre bukkan, amelyeken a jelentől alig pár lépés a múlt s aki korát s magyarságát mélyen éli, szinte otthonosan mozog e zord századokban. Az erdélyi nyelv ősi és telt illatai, e félbarbár, de nyers szükségességében is gazdag világ tusáinak visszhangzó zaja s nem utolsó sorban ezek a rejtettebb ösvények vezették Móriczot, Báthory és Bethlen Erdélyének látványához. A valósághoz tapadó megfigyelőszenvédélye századunk élményeivel itatta át azt a képet, melyet a magyarságról megalkotott s ilyenformán erősen a jelen ígézetével lépett át Báthory Gábor „Tündérgert“-jének kapuján, hogy e dúlt kor zsúfolt életének háttérében megkísérelje a magyar humanitás egyik legnagyobb emlékművének felépítését.

Az ÍRÓ RENDESEN úgy jár a „nagy témával“, mint a szántóvető az elásott kincssel, amit ekéje fordít elébe. Egyik eltékozolja, a másik örök teherként rejtegeti, a harmadik rabjává lesz: egy életre szóló szenvedély foglya. Író és téma felfokozzák vagy elfojtják egymást s a kritikus egyik legizgalmasabb s tanulságosabb élménye, ha a mű fejlődésében felfedezheti e teremtő küzdelem nyomait. Móricz trilógiájának „fejlődéstörténete“ rendkívül csábító terület ilyenféle vizsgálódások részére. A mű jó másfél évtizedig készült: az első

és harmadik rész két fogalmazásban ismeretes, a középső háromízben is megjelent. A „Tündérvkert“ barokkosán gazdag nyelvromantikája ezalatt sokszor már balladás tömörségűvé egyszerűsödött, a mellékalakok egész sora élesebb hangsúlyt nyert vagy egészen a háttérbe szorult, a később meghódított területek a már elrendezett részeket is új összefüggésekbe kapcsolták. De ezek nem a legfontosabb mozzanatok. A művet nem ágai s lombozata, hanem törzse hordozza: növekedése a középponti problémák elmélyülésén s a főalakok pályájának ívelésén mérhető le igazán. S ezeken a pontokon nyúvánvalóvá lesz, hogy nemcsak a regény anyaga gyarapodott, hanem az író is együtt nőtt tárgyával.

A „Tündérvkert“ fényelosztása arra enged következtetni, hogy a véletlenül felbukkant nagy téma Báthory Gábor volt, ez a megdöbbenő, egy rendkívüli szellem s egy éhes fenevad végletes életformái közt tántorgó ifjú fejedelem, akiről az emlékiratoktól kezdve, Jósikán át máig csak a félelemmel vegyes szömyüködés hangján beszéltek és írtak. Móricz tragikus alakká növeli. Vergődése a sárba fulladó roppant erő, a „haláltó“ hínárjaiba bonyolódó nagyszerű hivatás látványa, összeroppanásában kezdetben mintha nagyobb szerep jutna a környezetnek: feleségének, a hófehér Palotsay Annának, aki megfagyasztja érzékei forró hullámverését, Imrefiynének és Török Katának, e perzselő becsvágyó és macska puhaságú varázsoló némbereknek, az erdélyi dáridóknak, melyeken a nép harácsoló urai szívesen ajánlják neki asszonyaikat s lázadásuk is csak arra jó, hogy a szeretkezés és ital mámora után a vérontását is megízlelhesse. Az író mintha mégcsak a roppant lélek szárnyait látná, a démoni egyéniséget, akit a sors a legnagyobbra szemelt ki, arra, hogy kiszálljon a kised Erdélyből s megtörje a pogány kígyó fejét. E nagy lobogás fényei tovább világítanak a jövőendő útjain is, de az ember, aki a tűzvész fellobbanója s áldozata egyszemélyben, a növekvő távolsággal veszít nagyságából. Most már világossá válik, hogy romlásának oka önmaga, erőinek ellentmondó zűrzavara, egyéniségének erkölcsi súlytalansága. S mindjobban megnő az, aki eleinte csak kísérője, háttére volt e fényességnek: a zömök és nehézkes utód, Bethlen Gábor, a székelek főkaptányja.

Ez a komor és hallgatag ember mélyről jött: a szegény nemesség földhözragadtabb s egyszerűbb erkölcsi világából. Útját egyedül vájta ki a lassú ár csendes erélyével. Kezdetben csaknem tétlen megfigyelő; az egyetlen tiszta és nagy realista az álomlátók, haszonlesők és alpári lelkek e kavardóságában. Még nem látni világosan, a nemesen szolgáló ember típusa-e csupán, aki minden pillanatban híven és szilárdan áll a helyén, vagy hadra készülő nagy hódító, aki némasággal leplezi hatalmas szándékait. Életének két döntő élménye, mint állandó kettős kísértés követi: felesége, ez a fészekörző, tiszta és nemes hitves, a „procul negotiis“ kísérője, a Báthoryak: Gábris s még inkább a rejtélyes renaissance boszorkány, Anna, a repüléséi, a hódító képzeletéi, a világbíró álmokéi. A trilógia második és harmadik részének belső tere ebben az ellentétes sugárzásban alakul ki. Ebben a harcban tisztul fel s edződik meg a Nagyfejedelem küldetés eszméje.

A „Tündérkert“ a századforduló s a fiatal Móricz zseniélmenyéből sarjadt ki. „A nap árnyékában“ az író másik nagy témája: a házastársak küzdelme uralkodik. A nemek harca, amely Báthory irtózatosszeretkezéseiben alig több az emberállat véres-kéjes marakodásánál, ebben a mérkőzésben egyre nagyobb erkölcsi s lelki súlyt nyer. Kezdetben csupán az önző szerelmű asszony s a kiszállani vágyó és kényszerülő férfi összezapásának látszik e zsörtölődő s békülő patvarkodás; lassanként azonban mind mélyebb értelmet nyer s úgy tűnik fel, mint a magános országépítő utolsó erőpróbája, mint a legnagyobb gát, amin át kell s át is lehet törnie. A kérdés itt még ez: lekötheti-e az asszony, a békés szerelem s a család azt a férfit, akit egy népközösség vezéréül szemelt ki a gondviselés? De Bethlenel együtt nő felesége is, akiben a szerelmen és a féltésen túl, már emberfeletti méretűvé fokozódik fel az erkölcsi tisztaság és rigorozitás szenvedélye. Harcuk ekkor már két életelv harca: a normáé és a valóságé, amelyek csak egymást kiegészítve alkothatnak nagyot, de amelyek itt ellenségekké szakadnak s halálra gyötrik egymást. Talán itt is kereshető a nyitja az első pillanatban érthetetlenül ható befejezésnek. A fejedelem akkor tűnik el szemeink elől, amikor kitör Károlyi Zsuzsanna „bénító“ bűvöletéből s kilép a nagyvilág porondjára. Nem azt jelenti-e ez, hogy a két egymást tépő ember elválaszthatatlanul egy s nem kell-e Móricznak úgy látnia Bethlen pályáját, hogy az felesége kidőlésével elveszti egyensúlyát s megtörik? A kérdés nyitva marad s ez talán a legnagyobb szerkezeti hibája a regénynek.

A másik kísértés, a Báthoryak varázsa, szépsége és nagysága rejtőzködőbb s inkább a fejedelem szívében s képzeletében nő nagyra, mint a valóságban. A viszony, amely Báthory Annához fűzi, test és lélek kívánczóságának és utálatának, gögnek és alázatnak, férfinaívságnak és komiszágnak szételemezhetetlen keveréke; rajza Móricz egyik legmerészebb s nem is teljesen megoldott vállalkozása. A dráma főere mindenesetre Bethlen szívében lüktet: ez alkot e gond nélkül szerelmeskedő „vadlány“-ból tündért, szálló hattyút, áhított uralkodótársat, ez hajlik e gyönyörű test felé, hogy gyermeket, utódot csikarjon ki tőle, ez taszítja el s ez törik meg, mikor az álom szépsége elfoszlik a méltatlan valóság érintésére. Valóban úgy látszik, mintha csak azért került volna Bethlen útjába, hogy, mint valami csodaszarvas, kicsalja a küzdés terére s étkor eltűnjék és hagyja, hogy az üldöző folytassa magános útját, melyről már nem lehet visszatérése.

Bethlen elveszíti ezt a veszélyes illúziót: a féktelen szárnyalás éppen úgy nem az ő létformája, mint a békés visszavonultság. A két nagy kísértés mintha csupán a sors csele volna, hogy próbára tegye s megerősítse azt, akit már elindított kiszabott pályáján. Ez az inkább csak sejtetett sorsszerűség talán az egyetlen, ami a fejedelem földies, hús és vér alakjának némi emberfeletti háttérrel ad. Jóakaró s mégis könyörtelen végzet kényszeríti útjain; szíve, vágyai, alkotókedve s lassan kibontakozó uralkodói öntudata is csak eszköze valami emberfeletti hatalomnak, amelyről nem tudni bizonyosan: vigyázó gondviselés-e vagy csupán a történés vak sodrása. Báthory lázas csele-

kedetei után kezdetben túlságosan is tétlennek látszik. Hiszen csak teherként vállalja a fejedelemséget, mert látja a nép szörnyű zaklatottságát és nyomorát, az urak balga önzését s a külső ellenségek zsákmányra nyújtott kezét. De amikor Isten elveszi gyermekeit s a megígért „Tündérkert” tüzes-véres pokollá változik, akkor már tudja ő maga is; nem szegheti meg küldetése parancsát s hozzálát, hogy a nagy farsang romjain felépítse Erdélyt.

Az író egyre több terhet rak ez elküldetett ember vállaira s végül is az ő pályája íveli át az egész kompozíciót. Alakja a trilógia fejlődése közben mind jobban felmagasodik. Már nemcsak a vad zseni ragyogásának háttére, maga is fény, a humanitás másik örök változatának: a megtartó, építő, kertészkedő zseninek megtestesülése. Elgondolásában s rajzában Móricz egész életművének legnagyobb erőfeszítése érezhető. A mű többi szereplőinek vázlatai mind megtalálhatók korábbi írásaiban; Báthory több változatban is feltámad s megalkotásában nem kis része van Ady élet- és zsenímítosának. A Bethlenlátomást is több forrás táplálja: az egyéniségkultusz mámorából kijózanult jelen vágyódása egy új, fegyelmezettebb, kollektív erkölcsiségű emberideál után, az hó sajátos, kissé önmagát ábrázoló lírája, a történelemből ismert Bethlen s a Bethlen-hagyomány szuggesztíója s nem utolsósorban a mű belső dinamikája. De irodalmi őse, vázlata, mintaképe nincs: teljesen Móricz alkotása. S talán ez is egyik oka annak, hogy jóformán csak a trilógia főalakja az egyetlen, akinek felidőzésében törés mutatkozik az író szándéka és eredménye között. A szenvedélyes ihletnek az a forró lávaömlése, amely pl. a Fáklya ormóttan hősének oly egységes izzást ad, mintha most helyet adna a lassan érlelő, fontolgatva építő epikus szemlélődés nyugodtabb tüzeinek. De e látszólagos nyugalom mögött túl heves még a líra s nem engedi, hogy a nagy alkotók klasszikus távlatáig fejlődjék: «Érezzük a fejedelmi nagyság egy-egy nyugtalanító áramütését, egy-egy rendkívüli gesztus mögött felrémlenek az író nagyszerű álmának körvonalai, a részletek egész során ott ragyognak a kiválasztottság fényei s az egész alak mégis nyugtalanítóan befejezetlennek hat» Ebben pedig nem kis része van Móricz történelemszemléletének.

A TÖRTÉNELMI HŰSÉG, a történelmi regénynek ez a leg-többet vitatott kérdése, az adatok pontosságától a szellem-részletektől függetlenebb hűségig sok mindent jelenthet. A hozzászólások egyetlen helytálló eredménye tehát inkább csak negatívum: a mű részleteiben s egészében nem mondhat ellent a kornak, melyet cselekvénye színteréül választott. E tág kereten belül az írói érdek ismét a művészi célkitűzések egész sorából válogathat. S bizonyos, hogy más a bensőséges történelmi idill, a korkép és a hősköltemény hűsége. A regény adatainak megbízhatóságát elsősorban a történetíró elemző tárgyi kritikájának kell ellenőriznie, az irodalmi értékelés számára az író érdeklődése, történelemszemlélete s ábrázolóerejének mértéke a döntő fontosságú.

Móricz történelmi érdeklődése csaknem teljesen irodalmi jellegű. Mindent megtesz ugyan, hogy meg ne hamisítsa a kort s hogy a múlt

illúzióját tárgyi mozzanatokkal is alátámassza, de nyelv, politika, béke és háború, műveltség és életformák csak annyiban érdeklík, amennyiben írói alkotóerőinek eszközt s anyagot szolgáltatnak. Művének minden lapján érezhetők szívós és szenvedélyes kutatásainak nyomai. Rengeteg az eredeti fonástanulmányokról tanúskodó idézet, adat, leírás; közlésük az utolsó könyvben néha kissé nyers is még, mintha már nem jutott volna elég idő művészi átötövözésükre. A kor erdélyi életének látványa meglepően teljesnek látszik s az alakok rajza csaknem mind ellenőrizhetően hű, s az újabb történetírás realisztikus szemléletét képviseli. A múlt életének illúzióját mégsem adatainak hűsége, hanem irodalmi eszközök: a légkörteremtésnek azok az apró, az ösztön tévedhetetlen biztosságával alkalmazott mozzanatai teremtik meg, amelyek Móricz művészetének legfőbb erősségei.

Ez a nagy realista a történelemből csak az embert látja, szép és nemtelen indulatainak és ösztöneinek kibontakozásában. Nem törekszik sem a múlt költői megszépítésére, sem természetfeletti értelmezésére. Divatos szóval élve: demitologizálja a történelmet azáltal, hogy az események, erők és értékek forrásait csaknem kizárólag az ember testi-lelki valóságában keresi s mutatja meg. Nem magyaráz, hanem ábrázol. Hiányzik belőle mind a romantika felmagasztosító, áhítatos rajongása, mind a történetfilozófiai hajlam fölényes értelmi kultúrája, mind a modernség önelégült, vállveregető multszemlélete. Emberi színjáték számára a múlt, melybe ugyanolyan ösztönös erővel éli bele magát, mint a tegnap és a ma paraszti és kisvárosi világába. Ennek a magatartásnak jegyében sikerül a kort s alakjait szinte tapintható emberi közelségbe hoznia, a múlt légkörét párját ritkítóan intenzív jelenvalósággal felidéznie. De múlt és történelem nem azonosak. A rendkívüli megelevenítő erő, amely képes legyőzni a századokat, nem mindig képes a történelem szellemét felidézni. Móricz esetében két ponton válik ez nyilvánvalóvá: akkor, amikor az egyes akaratótól független történelmi erők munkáját, a „történelem szelleméinek személytelen folytonosságát akarja érzettni s akkor, amikor nagy hőseit lépteti fel.

Addig, ameddig a kor szellemi mozgalmi egy-egy ember lelkének s cselekedeteinek tükrében megmutathatók, mesteriek Móricz megoldásai. Ahogy például Bethlen eltévedt követének alföldi kóborlása, a rideg-pásztorok tanyáján eltöltött kísérteties éjszaka mélyén az Alföld szörnyű romlását s szinte állativá vadult emberi vegetációját megmutatja, vagy ahogy, Bethlen segesvári látogatásával kapcsolatban a megtévedt szász iskolamester elítéltetését elmondja, az a cseppben megmutatott tenger meggyőző s lenyűgöző erejével hat. Világokat átfogó erők egy fókuszba tömörítésére felejthetetlen példa a fejedelem dühös, italos éjjeli vitája rokonával, Bethlen Farkassal, akit meg akar győzni az egész keresztény Európát fellázító lippai vállalkozás helyességéről és elkerülhetetlen voltáról. A nagy tömegmozgalmak lassú ébredésének s mindig hatalmasabb kibontakozásának crescendóját kevesen ábrázolták oly megragadó erővel, mint Móricz a protestáns háború kiindulását a kicsi Erdélyből a harmincéves háborúk borzalmi felé.

De ott, ahol a világpolitika és világgazdaság nagy hadműveletei folynak le s ahol Európa hullámai simulnak ki e legkeletibb határok felé, nagyon is egyszerűnek hatnak Móricz lélektani eszközei. Nem nélkülözi a naiv bájt például az a mód, ahogy Bethlen nagy horderejű s tisztára európai fogantatású gazdaságpolitikai intézkedései: kézművesek telepítése, a termelés minőségének javítása, az adórendszer reformja, az állami monopóliumok bevezetése felé, egy-egy reggeliközi, asszonnyal folytatott beszélgetésen keresztül keresi az utat. A történelmi szemhatár megmutatásának szempontjából legnagyobb hiánynak számíthat azonban Erdély időbeli és térbeli elszigeteltsége. Hogy Bethlen építő politikájának sorsa nagyrészen országán kívül dőlt el, arra csak elég halvány utalások történnek s azok is legnagyobbbrészt csupán a fejedelem intézkedésein keresztül. Hogy a XVII. századbeli kis fejedelemség hogyan kapcsolódik a magyar századok folytonosságába, azt egyedül egy, gondolatmenetében nem éppen mély, művészi erőben a mű színvonalához képest meglehetősen szegényes jelenet kísérli megéreztetni.

A történelem több, mint a múlt életének felidézése: magasabb kilátót, tágabb szemhatárt igényel. S ez az igazán nagy történelmi távlat hiányzik valamiképp a főhősök képéből. A kor emberteremtésének látványa meglepően életteljes, éles és plasztikus, de a vezéregyéniségek századformáló nagysága nem teljesen meggyőző. Báthory inkább csak az elvakult Akteon-lélek egy magyar változata, a körülötte nyüzsgő embergomolyag alig más, mint egy lefutó üstökös csóvája, de alakja körül mégis van valami a történelem vak démonizmusából. Bethlent túlságosan egyszintűnek, túl korhoz kötöttnek, nem egy pillanatban nagyon is józannak s emberinek érezzük mellette. Hiányzik körülötte a „nagy idő“ léghőre. Móricz nagyon is közel áll hozzá; csak az embert látja, amint cselekszik és szenved s nem a századokat, amint rajta át önmagukat építik, csak a szervezőt, aki úgy hozza rendbe országát, mint a jó gazda feldúlt gazdaságát s nem az időből kinövő nagyságot, akinek homlokára jövő nemzedékek vágyai, gyűlölete és rajongása sugározza a kiválasztottság, a szimbólum fényeit. Országot építő nagy történelmi alakot ennyire emberi közvetlenséggel, gondjainak, törődéseinek, fellángolásainak s csüggedésének, jóságának, hűségének és tévelygéseinek ilyen meleg, szinte már baráti, családias közelségével s a nagy történelmi gesztusok és összefüggések ilyen bátor és célbataláló elhanyagolásával alig ábrázoltak még. Ez a megállapítás egyenlő mértékben kifogás és dicséret. Mert ha a trilógia történelmi szellemét a legmagasabb mértékhez, mondjuk a „Háború és béke“ roppant történelmi látomásához mérjük, az inkább jellegének meghatározását szolgálja. Móricz nem idézte fel a történelmet, de megelevenítette a múlttal s olyan emberi dokumentumot alkotott, amelynek művészi értékéről csak a remekműnek kijáró tisztelettel lehet szólnunk.¹

¹ Éppen ezért oly bosszantóak az apró tollhibák, melyeket egy latinul s németül jól tudó lektor könnyen helyesbíthetne. S a kiadó is tartozott volna az író és a saját jóhímevének azzal, hogy a sajtóhibák tömegét nem hagyta volna a könyvben.

A TRILÓGIA MŰVÉSZI jellegének nyitját írójának tehetségalkatán át kell keresnünk. A legutóbb lezajlott „őstehetség.-vitában Móricz a természet zsenijének igazát védte, amelyik a magas műveltség tág láthatára nélkül is tud nagyot alkotni, mert azt, amire művéhez szüksége van, maga is képes megszerezni. Mintha irodalmunk e nagy „Őstehetsége“ önmagát védte volna itt. Mert egész életművének legjellemzőbb vonása éppen az a hallatlanul biztos teremtő ösztön, amellyel mintegy belopódzik alakjaiba, szinte azonosul velük s cselekedeteik rugóit, vágyaik s indulataik játékát a közvetlen belső megtapasztalásnak még szinte párásán friss melegével ábrázolja. De könyvei legnagyobb részéből hiányzik az öntudatos nagy műveltség ízléskontrollja, rostáló, építő, arányosító ereje. Ha ábrázol, mindig jelentékeny és meggyőző, ha elmélkedik és magyaráz, sokszor meglepően súlytalan. Ez, említettük, gyengéje, de erőssége is. Nincs egyetlen alkotása, amelyet egészében ne éreznénk egyenetlennek, de olyan sincs, amelyben megragadóan nagyszerű részletek ne lennének. Ez az „ösi“, töretlen megfigyelő és ábrázolóerő csaknem kizárólag az emberre irányul. A természet és a természetfölöttiség rendszerint csak háttér, légkör vagy távoli, enyhe fény ebben a világban. Annál színesebb, elevenebb az a nyüzsgő embersokaság, amely benépesíti Móricz hallgatag tájait. Miként az író: alakjai sem szakadtak még el a természettől, mindegyikből van valami alkotójuk földies nehézkességéből vagy természetes, kissé nyers játékoságából. Még ha az eredendő egyensúly felborul is bennük s a fékevesztett, fellobogó lélek el is emészti testüket, akkor is van mozdulataikban valami megindítóan közeli, emberi bánat, jóság és megtörtség. Még a szenvedély két végleg elsodort áldozatából: Báthoryból és Bethlennéből is hiányzik az a rémítő, kísérteties villódzás, ami például Kemény megszállottjait olyan embertelen távolságba taszítja tőlünk. Móricz emberlátásának mélyén valami hívő, egyszerű komolyság nyugszik; képzeletéből teljesen hiányzik a kísérteties vonás, a „horror mysterii“. Ha elrajzolja is alakjait, inkább valami lélektani egyoldalúság irányában, mint pl. az igazságtalanul ellenszenvenné tett Lórántffy Zsuzsannát vagy az egyszerűbb, patriarchálisabb életformák felé, mint a bécsi császári udvart, vagy magát Bethlent is. Alakjai „természetesek“ és „robusztusak“.

Ha van valami, ami irodalmi elméletek hatása alatt szabadult fel Móriczban, akkor az elsősorban „szabadszájúsága“ és „sűrűvérűsége“. Az első ponton a századforduló naturalista eszközei elevenednek fel, a másodikon a magyar „őserőnek“ az a jellegzetesen XX. századbeli elképzelése, amely a barbár életerő vad és gáttalan kitöréseiben, az indulatok, ivások, verekedések s mindenek előtt a „hímes vérharag“ virtusaiban pillantotta meg a magyar életrevalóság bizonyítékait. Ezeken a pontokon Móricz műve áldozata a felszabadító elméletnek. Távol áll tőlünk, hogy polgári illedelmességet kérjünk számon e nyers erdélyi világtól, melynek vad és vérpárás levegőjét jól ismerjük az egykorú emlékiratokból. De a mű megsínyli e túlzott testi éhséget, a borgóz és bakszag sokszor túlsűrű levegőjét, a vértolulások csörtető indulatait. Az olyan jelenetek, mint Bethlen

mámoros férfitánca a lerontott Lippa tövében, Báthory Gábor nótájára, nagyszerű teljesítményei a „robosztus őserőnek”, de lerombolják Bethlen pályájának erkölcsi s ami itt ezzel szorosan összefügg, művészi hitelét, A szabadszájú férfitréfák területén, pl.: Bethlen öccsének peceparti kalandjában, pedig sokszor igazán csak a hang frissesége s az alakok eleven mozgása menti meg a helyzetet.

A beszéddel való jellemzésnek nincs irodalmunkban még egy ilyen mestere. Ahogy parasztot és urat, székelyt és hajdút, nehézbeszédű, mogorva férfit és csacsogva csipkelődő asszonyt, becézó szelid babusgatást s kirobbanó indulatot szinte a hanghordozás hallható valóságával felidéz, az más síkban ugyan, de felveszi a versenyt Dosztojevszkij nagyszerű akusztikus jellemképeivel. Ennek a jellemzésnek szolgálatában vívja ki Móricz trilógiájának legnagyobb győzelmét: nyelvének meghódítását. Az emlékek történelmi hitelű anyagát kiegészíti a népi szólások gazdag televényével, a mai köznyelv színtelenebb alapanyagával s egyéni stílusának fordulataival. Itt ismét csak ösztönére hagyatkozik s a stílkaosz veszedelmét öntudatlan biztonsággal általában éppenúgy sikerül elkerülnie, mint a könyvszagú vagy pedáns arhaizálását. Valóban a nyelvteremtő „őstehetség” csodája ez a halk lejtésekkel s döngő léptekkel, édes szívhangokkal, nyers felriadásokkal s távoli tompa morajlásokkal változó nyelv, amely megadja az egész mű egységes alapszínét, légkörét s eleven életre kelti a múlt pihenő világát.

Említettük; ez a stílus nem ízelődik, rétegeződik, hanem örvénylik. A trilógia kompozíciójában is hiába keresnők egy fölényes szerkesztő elme architektonikus tér- és felülettákolását. A regény nem épül, hanem áramlik, nem gerendázata, emeletei vannak, hanem sodra s örvényei. Ez nem azt jelenti, hogy nem lehetne benne esetleg térbeli arányokat is találni, hanem azt, hogy ezek is a történés dinamikus mozgásában alakulnak ki s válnak láthatókid. Az események egymás nyomába lépnek s ami egymásmellettség van a regényben, az is mind ezer szállal egymásbafonódik, mint pl. a főhősök sorsa is, akik ha egymás ellen harcolnak, önmagukat is ugyanazon kockázat örvényébe taszítják, mint ellenfeleiket. A regény pár év megállás és visszakanyarodás nélküli medrében folyik le, de az idő az események sodrával együtt száguld vagy lassúdik. Báthory farsangos, véres hónapjaiban csupa láz, csupa rohanó, örvényes kanyargás; Bethlen éveinek lankásabb, békésebb téréin elcsendesedik, kiszélesedik, újabb távoli áramokat vesz magába s a békés évek végén ismét sodróbbá válik hömpölygése s csak egyetlen lelket: a térből és időből már-már kiszakadt fejedelemasszonyt nem tudja magával ragadni. A trilógia belső törvényei szerint teljesen szükségszerűnek látszik tehát, hogy befejezése nem egy nagy építmény betetőzése s lezárása, hanem torkolat, amelyen át az eddig magános folyam beleszakad a nagy európai történések tengerébe: a kis Erdély vizei a vallásháborúk zajlásába.

„ERDÉLY”, ez a nagyvonalú és gazdag alkotás Móriczot írói erőinek teljében mutatja. Nemcsak méretei, hanem céljai s a bele-

zsúfolt alkotóerők nagysága szerint is legnagyobb alkotása. Egy életmű méltó és nagyszerű betetőzése. Az író, ez a csodálatosan munkabíró és termékeny alkotó, aki hangsúlyozottan kenyérkereső foglalkozásnak, becsülettel betöltendő hivatásnak látja munkáját, pályáján nem egyszer tett engedményeket szenvedélyeinek és közönségének. Szemére hányták — s nem mindig jogtalanul — ízlésbeli tévedéseit, túlgyors s néha felületes munkáját. Ez a mű végigkísérte jóformán egész pályáján, ebbe öntötte bele élete legmélyebb líráját, legmagasabb vágyait, alkotó szenvedélye legjavát. S művével valóban a magyar irodalom legnagyobbjai közé emelkedett.

A regény, az irodalom e legvitatottabb műfaja megint válságba jutott. A naturalista regény végleg időszerűtlenné vált; kontárok kezén immár elérte a ponyva s a kolportázs legmélyebb pontjait. A realista ábrázolásmód alapjait aláásták az eszkultúra új elemző aknái, feldúlták a lélektan anarchistái s egyre újabb áradással öntik el az újromantikus képzelet gátakat törő habjai. Móricz trilógiája, a realista regény ez utolsó nagy diadala, ismét felveti a kérdést: mi több, az élet monumentális, sugárzóan fénytelt ábrázolása, vagy a művész lírai önkénye? A valóságot szétromboló elemzés és expresszió mond-e többet a nép, az ember időtlen lényegéről, az-e, aki elmélkedéssel, essay-vel szövi át a valóság szövetét, vagy az, aki felidézi az élet, az emberi vágyak s szenvedélyek nagy színjátékát s hagyja, hogy az igazság a maga rejtőzködő, kimondatlan titokzatosságával hasson. Móricz válasza meggyőző, de ne feledjük, hogy realizmusa nem tan, nem program s iskola, hanem a nagy művészet örök realizmusa, amelyben van annyi szimbolizmus is, mint magában az életben, a természet nagy alkotásaiban.

1928-ban az irodalmi Nobel-díjjal Sigrid Undset Christin Lavransdatter-ét koszorúzták meg. Ez a háromkötetes prózaeposz 1920—1922-ben készült s a történelmi regénynek ugyanazt a nagy műfaját, ugyanazt a hívő, könyörtelen realizmusát képviseli, mint Móricz trilógiája, melynek első kötete ugyancsak 1922-ben készült el. Nemcsak a korszellem távoli, láthatatlan kapcsolatainak példája ez, hanem szomorú magyar viszonyainknak tünete is. Irodalmunk eddig csak egyszer, Petőfi nagyszerű betörésével tudott egy világirodalmi hullám tarajára kerülni; egyébként 20—25 évvel elkéstünk. Mikszáth érett realizmusa, Herczeg nagypolgári simasága és fölénye, Móricz naturalizmusa mind elkéstek. Nem marad-e észrevétlen e hatalmas történelmi látomás is? S még egy fájdalmas kérdés. Arany legmélyebb értékei nyelvművészetében rejtőzködnek, hatása nagyrészt ezért oly szűkkörű. Az „Erdély“ leggazdagabb tápláló ere szintén a nyelv s ez mivel sem könnyebb Aranyénál. Nem fog-e Móricz műve is elmerülni otthoni pártharcainkban s közönyünkben s nem lett-e irodalmunk ismét csak egy lefordíthatatlan remekművel gazdagabb?

KERESZTURY DEZSŐ